

KRONIEK

TIJDSCHRIFT HISTORISCH AMERSFOORT

JRG 17 • NR 2 • JUNI 2015

THE MANUMMER

THUIS IN TWEE WERELDEN

De mooiste emigratie- verhalen

Tentoonstelling Museum Flehite

25 juli ~ 25 oktober 2015

Ina Loovers directeur Archief Eemland

Ina Loovers is de nieuwe directeur van Archief Eemland. Zij heeft diverse functies bekleed binnen de gemeente Amersfoort, zoals hoofd Stedelijk Beheer en hoofd Sociale Wijkteams. 'Enerzijds is het beheren van de archieven van Amersfoort en regio een belangrijk fundament. Het duurzaam toegankelijk maken van digitale informatie vraagt om initiatief, sturing en uitvoering. Anderzijds speelt de samenwerking in het Eemhuis een grote rol. Ik zie het als een uitdaging samen met de partners hiervan een succes te maken.'

Ep de Rüter/Museum Flehite

Collectiebeheer Museum Flehite

Piek Theisens (links) is vertrokken als collectiebeheerder van Museum Flehite. In vijf jaar heeft zij de voorwerpen verder op orde gebracht, zodat nu alles op het web staat. We zullen haar enorm missen. Gelukkig is haar opvolger **Claudia Pols** (rechts) al in huis; zij studeerde Museologie aan de Reinwardt-academie en werkte eerder bij het Mondriaanhuis. In de redactie van de *Kroniek* is Piek opgevolgd door Lydia Edelkoort en Tilly du Pui door Esther Slijkerman. Hiermee versterken we het communicatietalent.

Herdenkingsstenen

In dit blad was er in maart 2014 al aandacht aan besteed, maar op 30 april is de officieel eerste Herdenkingssteen van Amersfoort geplaatst. Deze ligt bij de ingang van Museum Flehite aan Breestraat 80. Dit adres was de laatste woning van verzetsstrijder Albertus Nicolaas den Ouden. Zijn nicht Richarda Schippers heeft samen met burgemeester Lucas Bolsius een anjer gelegd bij de steen. Er zijn die dag nog vijftien stenen gelegd voor de slachtoffers van het naziregime. De komende tijd volgen er 420. Den Ouden is maar 28 jaar geworden. Hij was actief voor verschillende verzetsgroepen. In 1943 werd Den Ouden veraden. Hij zat onder andere gevangen in het Oranje-hotel en overleed vermoedelijk in het onmenselijke concentratiekamp Nordhausen-Dora op 10 februari

1945. Sommigen van zijn nabestaanden zijn geëmigreerd naar Canada. Achterneef Olav den Ouden: *'My father would*

be excited and happy that Albertus would be honoured in such a fashion.'
www.herdenkingsstenenamersfoort.nl

Officiële status archeologisch depot

Amersfoort heeft sinds begin 2015 officieel een depot voor archeologische vondsten. Gedeputeerde Mariëtte Pennarts van de provincie Utrecht heeft in februari het formele besluit van de provincie overhandigd aan burgemeester Lucas Bolsius. Zij benadrukte in haar toespraak het belang van de zichtbaarheid van archeologische voorwerpen dicht bij huis. Ook de burgemeester sprak over het gunstige effect van de toegankelijkheid en tastbaarheid van de bodemvondsten. Deze brengen het verleden dichtbij, want bij het zien van een dagelijks voorwerp, bijvoorbeeld een schoen, ontstaat het gevoel van verbinding met

het verleden. Hierdoor ga je je dingen afvragen en wil je meer weten over de geschiedenis.

De vondsten zijn opgeslagen in honderden dozen. Daarnaast is er een open depot. De vondsten zijn niet gepresenteerd als in een museum, maar eerder als in een volle servieskast. Aan de hand van de voorwerpen vertellen de stadsarcheologen over het verleden van Amersfoort en over het vak archeologie. Medewerkers zijn bezig met het restaureren, het beschrijven en tekenen van vondsten. Op woensdag tussen 14 en 16.30 uur kan men het open depot en de werkplaatsen bezoeken (meer informatie op p. 28).

INHOUD

Greet en Gerard Pommer voor vertrek naar Australië, 1953. Lees hun hele verhaal op www.historischekringhoogland.nl, knop: tijdschriften, trefwoord: emigreren.

- 4 Inleiding**
 - 1500-1700**
- 6 Albert de Wijs in Constantinopel**
- 8 Wolfert van Kouwenhoven in Nieuw-Amersfoort**
- 10 Pieter Both in Indië**
 - 1800-1900**
- 10 Cornelis en Gerrit Pommer in de Verenigde Staten**
- 11 Willem Frederik Mondriaan in Zuid-Afrika**
 - 1900-1940**
- 12 Wereldburger Piet Mondriaan**
- 14 De familie Woudenberg in de Verenigde Staten**
- 15 Joodse vluchtelingen**
 - 1945-1965**
- 16 Emigratiekoorts**
 - NU**
- 19 Ilja Gort in Frankrijk**
- 20 Sjon van Ravenhorst in Noorwegen**
- 21 Hetty Hessels in Saudi-Arabië**
- VERDER IN DIT NUMMER**
- 22 De schenking: zestig lakenloodjes**
- 24 Amersfoort op haanhoogte**
- 26 De fascinatie van Jan Lodewijks**
- 27 Nieuwe boeken**
- 28 Agenda**

DE TENTOONSTELLING EN HET THEMANUMMER THUIS IN TWEE WERELDEN

Veel tentoonstellingen ogen goed, maar de hoeveelheid onderzoek die er voor nodig is wisselt enorm. Dat is ook zo in Museum Flehite. Een tentoonstelling over emigratie was een oude droom van mij, omdat dit thema een hobby van me is. Privé had ik al van alles verzameld. Ook over Amersfoortse emigranten was ik mooie voorbeelden tegengekomen in de literatuur.

Een tegenvaller was dat er nooit systematisch onderzoek naar Amersfoortse emigratie was gedaan. Zelfs de meest voor de hand liggende cijfers ontbraken. Daarom heb ik heel wat vrije tijd in Archief Eemland doorgebracht. De emigranten die ik vond probeerde ik vervolgens op te sporen. Vaak zijn ze al overleden, maar vond ik wel familie in Amersfoort of kinderen overzee. Zo kwam ik aan de verhalen en de foto's. Vooral de laatste bleken moeilijk te vinden, omdat men destijds gewoon vaak vergeten is foto's te maken! Ik ging verbanden zien zoals ik die ook in de algemene literatuur was tegengekomen. De zo opgedane kennis is veel meer dan in de *Kroniek* past; daarom verschijnen later ook twee jaarboekartikelen.

Het museum maakt tentoonstellingen over onderwerpen met een landelijke uitstraling, zoals *Maria, Op het spoor* en *Belgen op de vlucht*. Daarbij verschijnen steeds themanummers van de *Kroniek*. Oplettende lezers is het opgevallen dat de exposities andere accenten hebben dan het blad. Dat klopt. In de tentoonstelling gebruiken we Amersfoortse voorbeelden voor bredere thema's; in de *Kroniek* richten we de aandacht op de lokale geschiedenis. Een tentoonstelling kan niet zonder beeld; het blad is daarin flexibeler. Maar ook kunnen we in het blad iemand als Jasper van Wittel weer weglaten omdat die juist de afgelopen tijd zoveel aandacht heeft gekregen. Zo vullen expo en blad elkaar aan en nodigt de *Kroniek* uit om nog eens terug te gaan naar de tentoonstelling.

In dit nummer eerst een artikel over de opzet en achtergrond van de tentoonstelling, waarin de voorbeelden dus lang niet altijd Amersfoorts zijn. Daarna ontmoeten we emigranten uit Amersfoort én omgeving; samen met hen lopen we door de geschiedenis. De drie laatste voorbeelden staan voor de drie moderne typen emigrant: de *semigrant*, de nieuwe pionier en de *expat*. Mensen van nu, die vertellen over een springlevend verschijnsel dat nog veel toekomst heeft.

GERARD RAVEN

Thuis in twee werelden: de mooiste emigratieverhalen

Al sinds jaar en dag pakken mensen hun hele hebben en houden in om ergens anders een nieuw leven op te bouwen. Wat beweegt deze emigranten om hier weg te gaan en wat denken ze in het buitenland te vinden? Hoe is het om te emigreren? En is er verschil tussen toen en nu?

door **INGELIES VERMEULEN**

PIONIEREN

Naar het buitenland vertrekken was tot 1600 zeer uitzonderlijk (zie p. 6). De eerste emigratiegolf bestond uit de mensen die werden gestuurd door de Oost- en West-Indische Compagnieën, zoals Wolfert van Kouwenhoven (zie pp. 8-10). Het museum exposeert een bijzondere archeologische vondst, maar ook enkele topstukken uit het Nationaal Archief (zie pp. 8-9).

In de eeuwen daarna reisden vele duizenden Nederlandse emigranten in de voetsporen van Van Kouwenhoven naar de Verenigde Staten en Canada. In de hoop hiermee armoede en ziekte te ontlopen en geloofsvrijheid te vinden, gingen velen van hen een hard bestaan als (land)arbeider tegemoet. Vaak konden ze alleen ongeschoold werk doen, omdat ze de Engelse taal niet spraken (zie p. 15).

EEN BETER LEVEN

Ook na de Tweede Wereldoorlog zagen velen in emigratie een oplossing. Er was in Nederland geen werk en veel huizen waren kapot. Eén op de drie Nederlanders koesterde de wens om in een ander land een beter leven op te bouwen. Gestimuleerd door de overheid en geënthousiasmeerd door maatschappelijke instellingen en stoere verhalen van kennissen, vertrokken in de jaren 1945-1967 bijna een half miljoen Nederlanders naar nieuwe, overzeese vaderlanden. Soms met hele families tegelijk (zie pp. 16-18).

Collectie Gerard Raven

Biddend Nederlands-Amerikaans boeren-echtbaar. Prent in ronde lijst, circa 1900.

Bijna iedereen heeft wel iemand in de familie die in de jaren vijftig zijn geluk in Canada, Australië of Zuid-Afrika heeft gezocht.

De een met meer resultaat dan de ander. Sommige gezinnen wierpen één blik op het nieuwe land en vertrokken met dezelfde boot weer terug naar het vertrouwde Nederland. Anderen woonden enkele jaren in gammele onderkomens, sloofden voor rijke boeren of kapten hele winters in eenzame afzondering bomen voor huizen. De een bouwde een mooi bestaan op, de ander bleef terugverlangen naar huis.

Op de zolder van het museum zijn vele verhalen te vinden van deze emigranten. Van Greet en Gerard Pommer uit Hoogland bijvoorbeeld, die in ruim tien jaar Australië een aardig bestaan voor zichzelf wisten op te bouwen, maar toch besloten om terug te verhuizen (zie foto rechts). En het verhaal van Wil den Hollander, die haar ervaringen op het naoorlogse Franse platteland verwerkte in een succesvolle boekenreeks *Boerin in Frankrijk*. Propagandamateriaal uit die tijd roept een nostalgische sfeer op, zoals de films van emigrantenshippen.

VERTEL UW VERHAAL

U kunt het verhaal van uw familie of kennissen aan de tentoonstelling toevoegen door dit op een kaart te schrijven. Dat kan ter plekke, maar u kunt ook iets van thuis meenemen, liefst met foto. Wat u mailt komt bij de verhalen op de website van het museum.

RUST EN RUIMTE

Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw vond een groeiend aantal mensen het in Nederland te vol en overgereguleerd. Zij waren vaak hoog opgeleid en hadden een goede baan, maar verlangden naar meer rust, ruimte, vrijheid en ongerepte natuur. Landen als Canada eisten dat een immigrant geld had. Toen in 1978 een groep van 25 mensen uit Amersfoort en Soest naar Calgary trok, bestond deze dan ook uit succesvolle ondernemers en hun gezinnen. Sinds circa 2000 emigreren er meer mensen uit Nederland dan dat erbij komen! (zie ook cijfers p. 16).

Boven: Saskia Stouten bij de Kei in Amersfoort Park, Flatbush, Brooklyn, NY. In de tekst worden ten onrechte de jaren 1620 genoemd (zie p. 9). Links: Het gezin Pommer uit Hoogland op een uitje in Sydney, circa 1958.

meer mensen voor allebei. Zij hebben tweede huizen: een tje in een zonnig land en eentje in Nederland. Niet alleen gepensioneerden hebben een *parttime*-bestaan in het zuiden, maar steeds vaker ook dertigers en veertigers. Emigratiepsychologe Saskia Zimmerman, zelf al jaren continu woonachtig in Frankrijk, spreekt van een trend en omschrijft dit zogenoemde semigreren als 'hot en hip'. De voordelen van het semigreren zijn duidelijk: je kiest voor het beste uit twee werelden. Maar er kleven ook haken en ogen aan: waar is dan je thuis? Mart en Riëlle Warmerdam hebben daar geen moeite mee; zij brengen ruim drie maanden per jaar door in hun karakteristieke huis in Frankrijk.

Nog niet zo lang heeft Scandinavië een grote aantrekkingskracht op deze groep, met haar eindeloze bossen en vrije natuur (zie p. 20). Er zijn in Zweden enkele dorpen te vinden waar veel Nederlanders bij elkaar wonen, soms zelfs actief gerecruteerd door de leeglopende Zweedse gemeentes. De Nederlandse sociaal-geograaf Marco Eimermann promoveerde op de verhuizing van een aantal gezinnen naar het Zweedse dorp Hällefors. Op het hoogtepunt woonden er ruim vijftig Nederlandse gezinnen. Het rustige Zweedse leven, vol ruimte en natuur, leek hen een goed alternatief voor de Nederlandse *ratrace*.

PENDELEN TUSSEN ZON EN REGEN

Door goedkope vliegtuigtickets en het internet lijkt de wereld tegenwoordig een heel stuk kleiner dan vroeger. Als je je geluk ergens anders wilt beproeven hoef je niet meer voor het leven te emigreren. Er ontstaan allerlei tussenvormen. Tijdelijk in het buitenland werken, als *expat* bijvoorbeeld, of werken vanuit je koffer. Ook kiezen steeds

ZELFTEST

Wat bent u eigenlijk voor type emigrant? Laad de app en zoek het uit. En misschien blijkt wel dat u zo tevreden bent dat u hier blijft...

Ingelies Vermeulen is gastconservator van de tentoonstelling.

OP WEG VOOR JE WERK

Kunstenares Maartje Blans woonde enkele jaren als *expat* in China, waar haar man werkzaam was in de duurzame energie. Zij vond een atelier tussen kunstenaars en dompelde zich onder in de anders onbegrijpelijke Chinese wereld. Haar werk is geïnspireerd op de natuur en de traditionele penseeltekeningen. Het is dit jaar te zien in Museum Flehite, maar ook op de Biënnale van Venetië. Hoewel Maartje moest terugverhuizen vanwege haar gezondheid, gaat ze nog geregeld naar China voor nieuwe ideeën.

UITDAGING

Wat alle emigranten bindt, van Van Kouwenhoven tot Maartje Blans, is dat het wonen in een nieuw land hen voor onverwachte uitdagingen plaatst. Het is geen sinecure je een nieuw land en een nieuwe omgeving eigen te maken, de taal te leren en de cultuur te begrijpen. Iedere emigrant kent heimwee, vaak op onverwachte momenten. Maar tegelijkertijd is het ook erg mooi: emigranten leven altijd in twee culturen en dat geeft een extra dimensie aan het bestaan.

Albert de Wijs, gezant in Constantinopel

Albert de Wijs ging studeren; daarvoor moest je ver reizen. Via Wenen kwam hij in Turkije terecht, als gezant in een vijandige omgeving. En toch was zijn baan van grote betekenis.

door **NELLEKE SCHOOREL**
& **GERARD RAVEN**

'Tijdens mijn verblijf in het legerkamp kwam Albert de Wijs mij opzoeken, een man van eer en met een gedegen vorming in de schone letteren, afkomstig uit Amersfoort, als ik me niet vergis.' Dat schreef Ogier de Busbecq, ambassadeur van de Duitse keizer bij sultan Suleiman in Turkije. En daar kwam dus Albert langs, met geschenken voor de sultan. Dat speelde zich af in 1559.

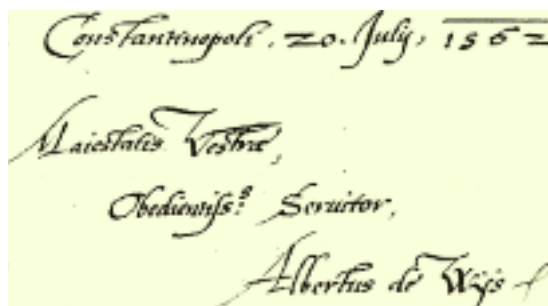
Busbecq heeft over zijn verblijf in Constantinopel (1554-1562) een aantal *Turkse Brieven* geschreven. Het verhaal gaat dat hij de tulp bij ons heeft geïntroduceerd. Zijn werkgever was Ferdinand I, de broer van Karel V. Ferdinand haalde meer personen uit de Lage Landen naar Wenen, zoals pater Petrus Canisius uit Nijmegen (bekend van zijn catechismus) en Carolus Clusius (later verbonden aan de Leidse Hortus Botanicus).

Portret van Busbecq.
Gravure door Johann Sadeler, circa 1580.

Boven: Suleiman.
Schilderij toegeschreven aan Titiaan, circa 1539.
Links: Handtekening van Albert onder de brief waarin hij zijn benoeming tot gezantschap aanvaardt, 1562.
Rechts: Een klok zoals Albert die meebracht. Dit exemplaar is van circa 1622.

STUDEREN IS REIZEN

Jammer genoeg heeft Albert minder sporen achtergelaten. De familie De Wijs was in de 15e en 16e eeuw een bekende naam in Amersfoort. Ze hadden geld genoeg om Albert een goede opleiding te geven aan de Latijnse school. Hij ging rechten studeren en zijn naam duikt voor het eerst op in het register van de Lutherse Universiteit te Wittenberg, op 10 augustus 1540. Zijn Latijnse naam was *Albertus Sapidus*. Wie weet, heeft hij les gehad van Melanchthon en zag hij Luther op straat lopen! Ook andere universiteiten bezocht hij. Daarna valt er een diepe stilte, totdat Busbecq hem noemt in zijn *Turkse Brieven*. Het ligt voor de hand dat Albert al langere tijd bekend was

aan het hof te Wenen eer hij in 1559 naar Turkije werd gestuurd.

CONSTANTINOPEL

Het gezantschap naar Suleiman 'de Grote Turk' was van grote betekenis voor de keizer. Deze sultan bracht het Turkse rijk op het toppunt van haar macht. Meteen na zijn aantreden in 1520 probeerde hij Hongarije in te nemen. Zo stond zijn leger in 1529 zelfs voor de poorten van Wenen. Hoewel hij was teruggedrongen was het conflict nog steeds niet opgelost. Busbecq moest ervoor zorgen dat de Turken niet terugkwamen. Het viel niet mee om een grillige sultan en zijn *pasja* (grootvizier, soort eerste minister) tevreden te stellen. De gezant moest hen volgen naar het winterverblijf, wat westelijker in Edirne. Of naar militaire kampementen, want de oorlog in Europa wisselde af met veroveringen in Irak en Noord-Afrika. De

Rijksmuseum Amsterdam

De Franse gezant wil naast de pasja gaan zitten, maar dat wordt hem belet. Gravure door Jan Luyken en Pieter van der Aa, 1698.

Turkse vloot beheerste de Middellandse Zee. Geregeld werd Busbecq geïntimideerd en bij vlagen domweg opgesloten in het karavaanserail. Zelfs Suleimans wispelturige zoons waren niet veilig bij hem.

Dat was de situatie toen Albert als koerier naar Constantinopel werd gestuurd. Hij had gedacht spoedig naar huis te kunnen, maar Busbecq ging met de sultan mee en daarom moest Albert achterblijven als zaakgelastigde. Hij kon hier overigens belangrijk werk doen, omdat er veel Europese kooplieden woonden die bemiddeling bij het hoc nodig hadden.

Rond 1560 keerde Albert nog éénmaal terug in Amersfoort, naar aanleiding van het overlijden van zijn vader. Hij was toen twintig jaar weggeweest en kwam met een heel gezelschap; de Amersfoorters dachten dat er een vorst was neergestreken. Albert gaf een feestelijke maaltijd voor zijn familie en de notabelen van de stad. Zijn erfdeel gaf hij aan zijn zus. Daarna vertrok hij, voorgoed.

SUCCES

In 1562 kwam er eindelijk een doorbraak in de vredesbesprekingen, omdat er een nieuwe pasja was aangetreden. Busbecq kon met groot gevolg naar huis, met het verdrag op zak. Zijn blijven vasthouden aan de eisen van de keizer was eindelijk beloond. Hun beider prestige werd nog extra vergroot doordat hij drie Spaanse krijgsgevangenen meenam. Gemakshalve werd vergeten dat eerder een veel groter aantal soldaten gevangen genomen was. Interessant is dat Busbecq een groot aantal geleerden blij wist te maken met hen onbekende planten, dieren, handschriften, munten en inscripties.

BRONNEN

- Österreichisches Staatsarchiv Wenen, Staatenabteilungen, Türkei I, kartons 15-25
- Antonius Matthaeus, *Rerum Amortiarum scriptores...* (Leiden 1693) 51
- A. van Bommel, *Beschryving van de stad Amersfoort* (Utrecht 1760) I 437
- Ogier Ghislain de Busbecq, *Vier brieven over het gezantschap naar Turkije* (ed. Michel Goldsteen en Zweder von Martels, Hilversum 1994)
- *The Turkish letters* (ed. Edward Seymour Forster, Oxford 1927)

Nelleke Schoorel is lid van de Evenementencommissie OVF; Gerard Raven is conservator van Museum Flehite en projectleider van *Thuis in twee werelden*.

GEZANT

Nu Busbecq naar huis was benoemde de keizer Albert als gezant. Of hij daar erg blij mee was mogen we betwijfelen. Van hem is een hele serie nogal ambtelijke brieven uit Constantinopel bewaard gebleven. Overigens is het niet zeker dat hij die zelf heeft geschreven; daar had hij personeel voor.

Vier jaar later stierf Suleiman en volgde zoon Selim hem op. De oorlog laaide weer op en dus had Albert zijn handen vol. Pas in 1718 zou Hongarije helemaal vrij zijn en een deel van Zuid-Europa moest zelfs wachten tot 1913. Een *Nederlandse* ambassadeur bij de sultan kwam er overigens in 1612.

Rijksmuseum Amsterdam

In 1567 wilde keizer Maximiliaan II Busbecq weer naar Constantinopel sturen. Die besefte dat hij dan niet meer weg zou komen en bedankte voor de eer. En zo bleef Albert op zijn post, populair bij gezanten, kooplieden en de Turkse bevolking. Hij overleed op 21 oktober 1569 en werd onder grote belangstelling begraven in een marmere tombe, in de Franciscanenkerk van de Europese koopmanswijk Pera (Beyoğlu). Dat moet dan de Sint Maria Draperis zijn, maar die is in 1584 verplaatst en daarna verschillende keren verwoest en herbouwd; er is dus niet veel kans dat de tombe nog bestaat. Dit artikel is een nieuw monumentje voor een succesvolle Amersfoorter.

De stichter van Nieuw-Amersfoort

Wolfert Gerritsz van Kouwenhoven wordt geëerd als één van de *founding fathers of New York*. Wie was deze Amersfoorter die daar zo beroemd is?

door GERARD RAVEN

Wolfert werd geboren rond 1580, vermoedelijk op boerderij Kouwenhoven in Hoogland-West. Hij leerde het boerenvak, maar hij trok naar Amersfoort en trouwde met Neeltje Jacobs. Wolferts bakkerij stond aan de Langegracht bij de Lieve-Vrouwestraat. In 1618 werd hij echter bleker, net buiten de Koppelpoort (nu de Kleine Koppel ter hoogte van de spoorlijn).

Opvallend is dat Wolfert niet kon schrijven. Hij tekende steeds met een hoofdletter A. In 1623 had hij ruzie, waarbij hij uithaalde met zijn mes maar de ander gelukkig niet raakte. Dit was in die tijd onvoldoende reden voor een slechte reputatie, dus de vaak geuite gedachte dat hij

hierom emigreerde is niet aannemelijk. Feit is wel dat Wolfert en Neeltje datzelfde jaar het huis met bleekveld verkochten. Ze gingen naar Amsterdam.

LANDBOUW

Via de eigenaar van Kouwenhoven kwam Wolfert vermoedelijk in contact met Kiliaan van Rensselaer, bewindheb-

Nationaal Archief

Boven: Het stadsgezicht van Johannes Vingboons met de situatie rond 1648.

Links: Handtekening van Wolfert.

Onder: De boerderijen van Wolfert (blauwe stippen) op Manhattan en linksonder Long Island. Detail van de *Manatuskaart* van Johannes Vingboons, 1639.

Het noorden ligt rechts.

ber van de West-Indische Compagnie en zoon van een Nijkerker. In ieder geval ging Wolfert één van de vijf eerste boerderijen op Manhattan beheren (nr. 6 op de afgebeelde kaart). De Compagnie beseftte dat de bontfactorij niet zonder een landbouwkolonie kon.

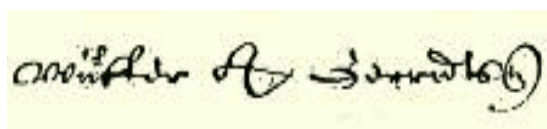
Wolfert reisde in 1625 met zijn vrouw en drie zoons naar Nieuw-Nederland aan boord van de *Oranjeboom*. Ze deden twee à drie maanden over de reis. Onderweg stierf minstens elf man aan de pest en twintig anderen waren ziek. Er woonden toen ongeveer 150 mensen in Nieuw-Amsterdam.

BONT EN BAKSTEEN

Elke boerderij had 36 ha. Het was een zwaar bestaan van ontginnen en bomen rooien eer het zaaien kon beginnen. Er werden bonen, mais, tabak en granen verbouwd. Wolfert viel op door zijn inzet en prestaties. Toch wilden de boeren meer. De bonthandel was veel lukratiever. Daarvoor moesten ze wel het monopolie van de WIC omzeilen. Wolfert speelde deze handel via zijn vrouw, die trouwens ook zelf stevig kon onderhandelen.

De boeren van Manhattan woonden eerst in het fort, maar rond 1630 begon men bakstenen huizen te bouwen aan de Parelstraat langs de kade. Ze staan links op het beroemde stadsgezicht, dat ook op de tentoonstelling te zien is. De New Yorkse archeoloog Joel Grossman deed opgravingen aan Pearl Street en vond kleine gele stenen uit Nederland in de fundamenten, die als ballast aangevoerd waren. Het afgebeelde exemplaar is verworven door Museum Flehite.

Archief Eemland

Library of Congress Washington

RENSELAERSWIJK

Wolfert reisde na de oogst van 1629 terug naar Amsterdam om af te rekenen en de contracten van de boeren te verlengen. Maar hij wist nu zelf pachter te worden. Zijn 36 stuks vee vormden bijna 20% van alle dieren op het eiland.

Wolfert greep in Amsterdam nóg een kans. Van Rensselaer had een groot stuk land gekregen bij Fort Oranje aan de bovenloop van de Hudson (nu Albany). Wolfert ging vier zomers leiding geven aan de ontginning van Rensselaerswijk. Zo voer hij in 1630 weer naar Amerika aan boord van de *Eendracht*. Ook gingen negen andere boeren en landarbeiders uit Soest en Nijkerk mee.

Op een eiland in de Hudson bouwde Wolfert de eerste boerderijen, compleet met baksteen. De veestapel groeide. Omdat Wolferts personeel en gezin meehielpen waren zijn twee banen te combineren, maar hij moest ook nog op boerderij nr. 7 letten en dat lijkt wat veel geworden. In 1632 vroeg Wolfert aan Kiliaan om ontslag en zeven jaar later gaf hij boerderij 6 op. Bovendien wilde Neeltje niet in dat woeste en gevaarlijke gebied wonen.

NIUW-AMERSFOORT

Wolfert had inmiddels zijn eigen boerderij. Samen met de jonge secretaris van het koloniaal bestuur Andries Hudde kocht hij in 1636 het zuidwestelijk deel van het Lange Eiland van de Lenape-indianen. De afgebeelde oorkonde daarvan is in 2007 geveild voor \$156.000! In tegenstelling tot de meeste latere kopers ging Wolfert er

Particuliere collectie

zelf wonen en na drie jaar kocht hij Hudde uit. Zij waren de eersten die van de Compagnie eigen grond mochten hebben en dit was de eerste kolonie op het eiland.

Wolfert bouwde met zijn zoon Gerrit boerderij Achterveld; deze staat afgebeeld als nr. 36 op de kaart, in de cirkel die een palissade voorstelt. De andere was van oud-gouverneur Wouter van Twiller uit Nijkerk. Zo ontstond het dorpje Nieuw-Amersfoort (nu Flatlands, Brooklyn). Wolferts boerderij was 7 meter breed, 13 hoog en 9 diep,

Len Tantillo

Boven: Len Tantillo, *Visitors at Dusk*.

Een verantwoorde historische reconstructie van een boerderij aan het water.

Daaronder: Baksteen opgegraven in de Parelstraat.

Links: De oorkonde waarmee Wolfert zijn boerderij op Lange Eiland kocht.

Museum Flehite

met twee zolderkamers boven elkaar en een klein zijkamertje opzij. Verder 14 hectare gezaaid met zomer- en wintergraan, een tuin beplant met fruitbomen en een zeilboot.

De kolonisten van het Lange Eiland leden zwaar onder de indianenoorlog van 1639-1640 en vluchtten naar de stad, maar binnen enkele jaren waren de huizen hersteld. In 1657 waren er zeventien gezinnen in het dorp en ontving Wolfert het klein burgerrecht. Hij overleed in 1662 en werd met zijn vrouw begraven bij de kerk van het dorp. Hij maakte dus net niet mee dat de kolonie twee jaar later in Engelse handen viel. Door zuinigheid van de Compagnie was Nieuw-Nederland nauwelijks verdedigd. Wolferts kinderen deden het goed in hun nieuwe vaderland. De oudste bleef boer. De twee anderen gingen in Nieuw-Amsterdam wonen; één werd brouwer en beiden bestuurder, onder de verengelse naam Conover.

AMERIKAANSE TOERISTEN

Al in 1911 of 1912 is een afstammeling van hen op bezoek geweest bij boerderij Kouwenhoven. Hij liet een groot aantal foto's maken. In 1939 kwamen er weer twee nazaten en sindsdien is het alleen maar gegroeid. Auteur Carol Conover woont echter in Amersfoort en daarmee is de cirkel weer rond.

Een uitgebreide versie van dit artikel verschijnt in jaarboek *Flehite* 2016.

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite en projectleider van *Thuis in twee werelden*.

PIETER BOTH

De eerste Amersfoortse expat

door GERARD RAVEN

De jonge Pieter (1568-1615) was al vroeg voor de handel bestemd: zijn vader stuurde hem naar een koopman in Italië om het vak en de taal te leren. In 1599 was hij al zo ervaren dat hij admiraal werd van vier schepen die de *Nieuwe Oost-Indische Compagnie* naar China stuurde. Het volgende jaar kwam hij aan in Bantam (Java) en trof daar zijn stadgenoot Steven van der Hagen, die drie schepen leidde. Er lagen ook vier andere die ook voor de *Oude Compagnie* voeren. Ze besloten samen peper in te kopen en terug te reizen.

Museum Flehite

Terug in Amersfoort trouwde Pieter in 1603 met Sophia van Duverden van Voort, dochter van de schout. Van hun kinderen werden er twee volwassen. Hun huis aan Krommestraat 70 staat er nog steeds (eerder architectenbureau Pothoven, nu uitgeverij Deviant). Intussen had Johan van

BRONNEN

■ P.J.A.N. Rietbergen, *De eerste landvoogd Pieter Both (1568-1615) : gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1609-1614)* (2 dln, Zutphen 1987)
■ L.P. van Putten, *Ambitie en onvermogen : gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië 1610-1796* (Rotterdam 2002)

Links: Pieter Both.
Ets, circa 1610.

Oldenbarnevelt de handelscompagnieën overtuigd dat ze moesten fuseren. Deze Verenigde Oost-Indische Compagnie benoemde Pieter in 1609 tot eerste gouverneur-generaal. Both meende zelf dat hij te weinig wist van de situatie in Indië. Toch nam hij de uitdaging aan en het volgende jaar reisde hij er met acht schepen heen.

Pieter bouwde forten om de Molukken te kunnen verdedigen en bestreed corruptie. Als strategische haven en als hoofdstad koos hij een plek op West-Java, omdat daar rijst verbouwd kon worden om de werknemers te voeden: het latere Batavia. Voor al deze activiteiten en voor de specerijhandel sloot hij verdragen met de inheemse vorsten. Een gelukkige omstandigheid was dat Oldenbarnevelt het Twaalfjarig Bestand had kunnen sluiten; dat nieuws bracht Both ook mee. Het belette hem niet om het Portugese Timor en het Spaanse Tidore te veroveren.

In 1614 leidde Both een retourvloot van vier schepen met een lading ter waarde van ruim vier miljoen gulden. Drie schepen vergingen echter in een orkaan voor verversingsstation Mauritius. Ook Pieter overleefde dit niet. De Pieter Bothsberg op het eilandje herinnert nog wel aan hem.

AMERSFOORTSE CIJFERS

Vanaf 1860 vertrok er jaarlijks gemiddeld maar één Amersfoorter naar 'de koloniën'; vanaf 1882 werden daarbij ook de VS genoemd. Daarna steeg het aantal Amersfoortse emigranten voorzichtig naar acht per jaar in de jaren negentig. Toen de opgave na een onderbreking weer begon in 1913 was dit veel meer: eerst 51, al snel 103 en in de jaren twintig en dertig rond de 125. Daarvan ging grofweg nog maar eenderde naar de koloniën.
Bron: Verslag van den toestand der gemeente Amersfoort... 1861-1935

CORNELIS EN GERRIT POMMER

De eerste Hooglanders in Amerika

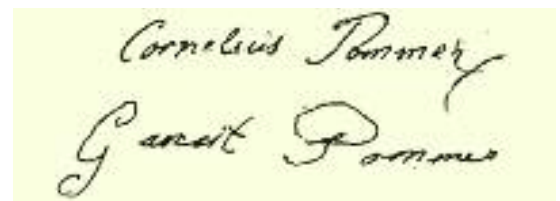
In 1847 vertrok de katholieke timmerman Cornelis Pommer (27) naar de *States* en zes jaar later volgde broer Gerrit (23). Beiden behoorden tot 'de mingevoeden, maar niet behoeftig'; anders hadden ze de reis ook niet kunnen betalen. Gerrit stapte in Rotterdam op een Amerikaans schip vol Nederlandse en Duitse emigranten.

De broers streken neer in de industriestad Buffalo aan het Eriemeer, het vertrekpunt naar het westen. Hier woonden veel Nederlanders die landgenoten konden opvangen. De gebroeders woonden op Pine Hill, dicht bij de katholieke kerk, die ook een belangrijk sociaal netwerk vormde. Als timmerlieden hadden ze genoeg werk, vooral toen de stad sterk groeide door de Amerikaanse Burgeroorlog.

Handtekeningen van de broers in 1863. Cornelis had zijn voornaam al verengelt.

BRON

■ Gerard Pommer en Gerard Raven, 'De eerste Hooglandse emigranten : gebroeders Pommer in de VS 1847-1900', *De Bewaarsman* 17 (2011) 33-47

Archief Eemland

In 1891 schreef de bejaarde Cornelis naar familie in Hoogland dat hij nog steeds timmerde. Zijn brieven staan vol Engelse en Duitse woorden. Hij bleek goed op de hoogte van wat er in het dorp gebeurde en schreef ook graag aan de jarige kinderen. Hij zou op bezoek zijn gekomen als zijn vrouw niet ziek was. Dat kon omdat de reiskosten inmiddels sterk waren gedaald. Hoe blij zal hij zijn geweest toen zus Antje (82!) vijf jaar later naar hem toe kwam...

MONDRIAAN IN ZUID-AFRIKA

Strijder voor de Nederlandse zaak

door GERARD RAVEN

Piet Mondriaan had een jongere broer Willem (1874-1944). Die werd ook in het latere Mondriaanhuis aan de Kortegracht geboren. Hij verhuisde mee naar Winterswijk en werd in 1891 secretaris van jhr T.A.J. van Asch

Collectie familie Bosch-Mondriaan

Foto's: collectie Stella Bosch-Mondriaan, Port Elizabeth, Eastern Cape Province

Boven: Willem met zijn gezin thuis, circa 1910.

van Wijk, de nieuwe gouverneur in Paramaribo. Terug in Nederland besloot hij om met een broer van Van Asch van Wijk naar Zuid-Afrika te gaan, waar de Boerenrepublieken opbloeden dankzij de goudmijnen.

EMIGRATIE VANUIT EEMLAND 1846-1877

Amersfoort	19	1851-1877
Hoogland	7	1847-1859
Renswoude	6	1847-1857
Baarn	2	1847-1865
Bunschoten	2	1867
Woudenberg	1	1857
Eemnes	0	
Leusden	0	
Soest	0	
Totaal	37	

N.B.: gezinnen zijn als één geteld.

Bron: *Staten van landverhuizers*, www.gahetna.nl

BRONNEN

■ Jan-Karel Bosch, 'Willem Frederik Mondriaan : 'n biografiese skets', http://rkddb.rkd.nl/rkddb/digital_book/201310959.pdf

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite en projectleider van *Thuis in twee werelden*.

In 1895 kwamen ze aan in Transvaal, waar Willem ambtenaar werd bij de Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij. Als vrijwilliger nam hij deel aan strafexpedities tegen inheemse stammen, wat hem naturalisatie en stemrecht opleverde.

Voorals omdat de Britten de mijnen onder hun gezag wilden brengen namen zij de Boerenrepublieken in tijdens de bloedige Boerenoorlog (1899-1902). In Nederland werd de strijd gespannen gevolgd. Al in het eerste jaar raakte Willem zwaargewond in de Slag bij Elandslaagte en krijsgeswonden gemaakt. Hij werd overgebracht naar het verre eiland Sint Helena, waar hij tolk werd in het ziekenhuis. In 1902-1903 was hij tijdelijk terug bij broer Piet in Nederland. Willem begon een winkel bij Pretoria en werd politiek actief in de *Het Volkparty*. Hij trouwde een vrouw met Nederlandse voorouders die hem twee zoons schonk, maar zelf kort daarna overleed. Willem werd onderwijzer en redacteur van het weekblad *De Spectator*, dat opkwam voor de Boeren. In 1916-1919 was hij raadslid en korte tijd onderburgemeester van Pretoria. Mondriaan zamelde geld in voor Nederlandse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. In 1922 begon hij de tweetalige krant *Transvaal Post*. Door de mijnwerkersstaking van dat jaar werd de krant echter verboden en ging Willem failliet. Mondriaan trad daarna in dienst van een verzekeringsmaatschappij en hij trouwde in 1924 opnieuw, maar door een ongeluk raakte zijn vrouw invalide. Hij werd in 1928 ook districtsbestuurder. Opnieuw was hij actief in Nederlandse verenigingen en in 1940 zamelde hij weer geld in voor het door de bezetting getroffen Nederland. Door zijn overlijden kwam het nieuws van de bevrijding van Zuid-Nederland net te laat.

WERELDBURGER PIET MONDRIAAN

'Ik voel dat dit de plek is om te leven'

In 1892 verhuisde Piet Mondriaan (1872-1944) van Winterswijk naar Amsterdam. Had hij kunnen bedenken dat hij enkele decennia later nog driemaal naar een andere wereldstad zou verhuizen? In deze steden deed hij inspiratie op en zette hij een nieuwe stap in de ontwikkeling van zijn oeuvre.

door **KATJUSCHA OTTE**

Rond 1908 werden de impressionistische landschappen van Mondriaan steeds sterker beïnvloed door het expressionisme. In 1909 stelde hij die werken tentoon, zoals *Molen bij zonlicht*. De kritieken waren vernietigend; Nederland was niet klaar voor deze nieuwe stap. Twee jaar later vertrok hij naar Parijs, destijds het culturele hart van Europa waar kunstenaars uit alle windstreken gevestigd waren. Of Mondriaan bewust aan emigratie dacht of zich er tijdelijk wilde vestigen, is niet duidelijk. Wel weten we dat hij zijn atelier aan het Sarphatipark opzegde en zijn meubels aan vrienden gaf.

Mondriaan begon in Parijs te experimenteren met het kubisme. Niet alleen maakte hij enkele stillelevens, maar hij verwerkte bovendien de stad als thema. Waar eerder de natuur zijn grote bron van inspiratie was geweest, werd Mondriaan nu aangetrokken door de dynamiek en het ritme van Parijs. In mei 1912 betrok hij zijn atelier aan de Rue du Départ in de wijk Montparnasse. In het complex huisden ook andere Nederlandse kunstenaars zoals Lodewijk Schelfhout, Gerard Hordijk en Fritz Klein. Dat zal de overgang van Amsterdam naar Parijs vergemakkelijkt hebben.

THUIS IN PARIJS

Tijdens een bezoek van Piet aan Nederland brak de Eerste Wereldoorlog uit, zodat hij niet naar huis kon. Hij had

Boven: Afbraakpanden in de Parijse wijk Montparnasse.

Rechts: De hierop geïnspireerde *Compositie in ovaal met kleurvlakken II*, 1914.

Onder: Mondriaan met vrienden op een Parijs' terras.

Parijs nodig gehad om zich van het juk van de conservatieve Nederlandse critici te bevrijden, maar juist nu maakte hij in Nederland een zeer bepalende ontwikkeling door. Samen met Theo van Doesburg en Bart van der Leek ontwikkelde Mondriaan een theorie die zij de *Nieuwe Beelding* noemden: het 'oude' moest plaatsmaken voor een hele nieuwe vormtaal, waarbij niet langer de zichtbare werkelijkheid het uitgangspunt vormde. In 1919 keerde Mondriaan terug naar Parijs. Daar begon hij aan zijn beroemde schilderijen met de zwarte horizontale en verticale lijnen en blauwe, rode en gele vlakken. Ook beschreef hij zijn theorieën in tijdschriften als *De Stijl* en *i10*, waarmee hij zijn naam als avant-gardekunstenaar vestigde.

Gemeentemuseum Den Haag

Pas in 1921 keerde Mondriaan terug in zijn oude atelier, waar hij woonde en werkte tot de sloop van het complex in 1936. Hij bracht in de steriele witte ruimte kleurvlakken aan, waarmee hij zijn theorie van de *Nieuwe Beelding* ondersteunde. Zo'n tien jaar eerder was Mondriaan als nieuweling geïnspireerd geraakt door Parijs en haar kunstenaars. Nu behoorde hij zelf tot de gevestigde orde en was het zijn beurt om anderen te inspireren. In zijn ate-

lier aan de Rue du Départ ontving Mondriaan menig journalist en collega-kunstenaar. Er kwamen ook veel Nederlandse vrienden.

Onder de vrienden die hij in Parijs maakte, waren ook veel Nederlanders en buitenlandse kunstenaars. Hoewel Mondriaan zich de Franse taal eigen maakte, genoot van het Parijse uitgaansleven en zijn naam verfranst tot Mondrian, was zijn leven eerder internationaal dan Frans te noemen. Wellicht is dit deels te verklaren vanuit het kunstenaarschap. Sinds eeuwen gingen kunstenaars voor enige tijd naar het buitenland om hun opleiding te vervolmaken of om er voor belangrijke opdrachtgevers te werken. Zij zochten elkaar daar op en vormden een groep waarbinnen kunstenaarschap belangrijker was dan nationaliteit.

VLUCHT NAAR LONDEN

In de jaren dertig groeide de bekendheid van Mondriaan. Dat kwam deels door zijn verbondenheid aan twee internationale avant-gardebewegingen die hun thuisbasis in Parijs hadden. Binnen Nederland was de abstracte kunst nog steeds niet *en vogue*. Als Mondriaan daar was gebleven, had hij van een afstand aan de bewegingen deel kunnen nemen, maar er niet zo dicht op gezeten.

Aan het einde van de jaren dertig vertrok Mondriaan naar Londen, uit angst voor het opkomende nazisme. Dankzij zijn internationale contacten werd hij daar goed opgevangen. Hij woonde er twee jaar. Of en hoe Mondriaan veranderd is door zijn verhuizing naar Engeland is niet te zeggen. Wel blijkt uit brieven die hij aan de jonge kunstenaar Harry Holtzman (1912-1987) stuurde hoe de verandering van omgeving zijn werk en gezondheid goed heeft gedaan. Ook exposeerde Piet en bleef hij wijzigingen aan-

Mondriaans atelier in New York, met *Victory Boogie Woogie* op de ezel.

brengen in verschillende werken waar hij al in Parijs aan was begonnen.

NEW YORK

Toen Londen in 1940 door de Nazi's onder vuur werd genomen, vestigde Mondriaan zich voor de derde en laatste keer in een nieuw land. Op uitnodiging van Holtzman reisde hij naar New York. De inmiddels 68-jarige kunstenaar was zwaar onder de indruk van het 'nieuwe' land. Hij was gefascineerd door het strakke stratenplan van New York en de Boogie Woogiemuziek die er gespeeld werd. De zwarte lijn in zijn werk maakte nu plaats voor een doorbroken lijn, voorzien van gekleurde vlakjes: zo ontstonden de schilderijen *Broadway Boogie Woogie* en *Victory Boogie Woogie*.

Mondriaan voelde zich thuis in New York: 'Ik voel dat dit de plek is om te leven en ik ben nu bezig Amerikaans staatsburger te worden.' Net als in Parijs en Londen werd hij ook hier opgenomen in een kring van kunstenaars, verzamelaars en critici. Mondriaan is niet meer naar Europa teruggekeerd. Hij overleed begin 1944 in New York en is begraven op Cypress Hill Cemetery in Brooklyn, nota bene vlakbij de Nederlandse kerk waar Wolfert van Kouwenhoven ligt (zie p. 9).

NEDERLAND ONTGROEID

Dat Mondriaan het Amerikaans staatsburgerschap wilde aanvragen, geeft aan dat hij Nederland definitief was ontgroeid. Wel onderhield hij zijn Nederlandse contacten. Met al zijn internationale contacten en verhuizingen van de ene wereldstad naar de andere, kunnen we hem beter typeren als een 'wereldburger' dan als een traditionele emigrant.

LITERATUUR

- H. Janssen, *Mondriaan in het Gemeentemuseum Den Haag* (Den Haag 2008)
- De nieuwe boeken op p. 27
- K. Versteeg, *Een leven in maat en ritme* (Den Haag 1988)

Katjuscha Otte is kunsthistoricus en gastconservator van *Thuis in twee werelden*.

De Amerikaanse droom en de desillusie

door GERARD RAVEN

Rond 1847 zijn veel gereformeerde Nederlanders geëmigreerd naar de VS, soms hele dorpen tegelijk. Ze werden gediscrimineerd omdat ze de bijbel letterlijk namen en sober leefden. Ook de *Afgescheiden* kerk van Amersfoort (nu theater De Lieve Vrouw) kreeg stenen door de ruit en de leden werden met stokken geslagen, maar ik ontdekte dat ze niets voelden voor emigratie voelden (zie p. 11). De gereformeerde Willem Woudenberg (1858-1931) merkte daar een halve eeuw later niet veel meer van. Hij had

een dienstje had bij een slijk gezin. Maar vader besliste. In 1910 kon Willem f 1400 lenen van huisvriend Van Ommen, waarvan bijna alles nodig was voor de reis. Na een laatste feestavond met vrienden bracht Van Ommen hen met zijn rijtuig naar het station: 'Nog een handdruk, een laatste vaarwel, en Amersfoort werd verlaten voor altoos.' Ze voeren tien dagen op ss *Potsdam* en het was een droom: heerlijk en overvloedig eten, 'frissche bedde in de heldere compartementen', zoals Willem met taalfouten schreef. Alleen hadden de dames last van zeeziekte. De aankomst werd vertraagd doordat de douane alle kis-

Familiecollectie, Grand Rapids MI

een slagerij in de vork van Langegracht en Lievevrouwestraat en kon zijn gezin van twaalf kinderen nauwelijks onderhouden. Was er niet meer toekomst voor hen in Paterson, New Jersey? Daar woonden veel Nederlanders; zijn drie broers zaten er al en schreven in enthousiaste brieven dat hij ook moest komen. Zoon Jan (21) ging poolshoogte nemen en reageerde ook zo. De kinderen thuis waren minder enthousiast, vooral Wilhelmina, die

De familie Woudenberg op de veranda van het eerste huis in Paterson, New Jersey.

ten wilde inspecteren, waarvoor de zorgvuldige verpakkingen weer open moesten. Pas om elf uur 's avonds mochten ze door, nog 22 km met de hete, stoffige trein. Bij broer Karel stond een maaltijd vol gebak en fruit klaar en iets verderop het nieuwe huis dat zoon Jan had gehoord van een ander lid van de Nederlandse zusterkerk *Christian Reformed Church*. Die boer nodigde de nieuwelingen vaak uit voor bezoek en gaf ze allerlei eten mee naar huis.

Familiecollectie, Grand Rapids MI

Er waren al twee Nederlandse slagers, dus ging Willem mee met zijn broer Marinus, die verver was in de enorme zijdefabriek. Marinus kon dan meteen tolken, want Willem had grote moeite met het Engels. Wat moet dat zware, vieze werk hem zijn tegengevallen! Wel betaalde hij in twee jaar de lening terug.

De bewaard gebleven herinneringen van Willem en jongste zoon Johan (6) geven heel verschillende perspectieven en vullen elkaar mooi aan. Johan was veel eerlijker over de tegenslagen. Spoedig gingen twee zoons verder naar het westen, tot groot verdriet van pa en ma; toen moeder Wilhelmina al na twee jaar overleed konden ze hen niet eens bereiken. Willem had intussen zijn werk verloren, hoewel kerkmensen als hij niet meededen met stakingen. Ondanks de steun van geloof en kerk kwam Willem niet

Blik vanuit de slagerij, geschilderd door Willem rond 1915. Dit schilderij is op de tentoonstelling te zien.

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite en projectleider van *Thuis in twee werelden*.

meer in evenwicht. De spanningen waren hem teveel geworden om weer te werken, dus werd hij huisman. Ook ging hij weer schilderen; met zijn Amersfoortse stadsgedichten droomde hij weer even terug te zijn op de geliefde plekjes van zijn vrouw.

BRONNEN

- Helen Westra, 'Fear and hope jostled : Dutch immigrant life and death in Paterson, New Jersey', *Origins : Historical Magazine of Calvin College and Seminary Archives* (Grand Rapids MI) 8:2 (Fall 1990) 2-15
- Willem Woudenberg, *Herinneringen* (handschrift in familiebezit)
- [C. Hoksbergen e.a.,] *De bruid aan de Eem : grepen uit de Amersfoortse kerkgeschiedenis* (Amersfoort [1985])

Joodse vluchtelingen

Jacob Polak was directeur van Polak Fruit Works aan de Nijverheidsweg. Toen de oorlog uitbrak bevond hij zich met vrouw en chauffeur Willem Maarseveen in Parijs

Archief Eemland

(beiden links, Jacob rechts op de foto die kort tevoren genomen was). Meteen reden ze door naar Lissabon, van waar later de afgebeelde ansichtkaart werd opgestuurd naar Maarseveen. De familie had ook een fabriek in Mid-

Archief Eemland

dletown, New York en de kinderen waren daar al. Het echtpaar ging daar ook heen en kon na de bevrijding ongedeerd terugkomen in Amersfoort.

Flory van Beek (foto onder) was een nichtje van Flora van Beek, de vrouw van Jules Frank (de schrijver van het dagboek over de Amersfoortse Jodenvervolging). Zij vluchtte met haar verloofde al in 1939, maar het ss *Simon Bolivar* werd bij de Britse kust getorpedeerd. Terug in Nederland doken ze onder. Flory emigreerde in 1948 alsnog naar de Verenigde Staten, om de Koude Oorlog te ontlopen. Ze schreef later haar herinneringen in *Flory's oorlog* (Amsterdam 2000).

Emigratiekoorts

In 1945 kwamen de Canadese bevrijders naar Amersfoort, met verhalen over een land van onbegrensde mogelijkheden. Waarom nog doormodderen in de schaarste hier? Hoe mensen elkaar hielpen, maar ook gek maakten.

door GERARD RAVEN

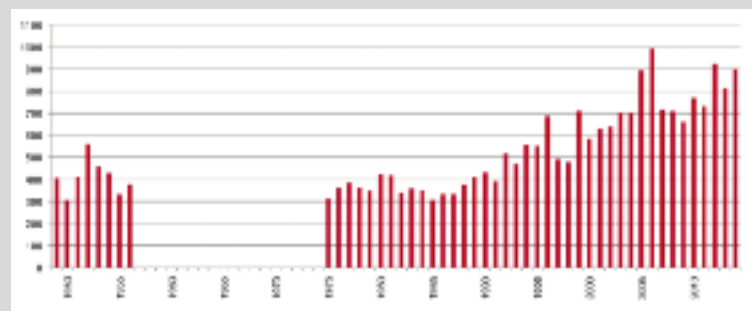
Ook de vooroorlogse emigranten waren nog niet vergeten. Zo was de Amersfoortse kunstschilder Evert Kroes in 1935 met zijn gezin naar Zuid-Afrika gegaan. Nog veel meer mensen gingen naar Indië (zie cijfers p. 10); na 1900 ontstond een *expat*-cultuur die zo weinig mogelijk mengde met de in-heemse bevolking. Berend Kuipers (17) vertrok in 1936 en kwam geregeld op verlof. In 1946 volgde zijn broer Nicolaas, vermoedelijk als dienstplichtige. Anderen waren werknemers van oliemaatschappijen op Curaçao, zoals Johan van Gelder. Dit gezin hield van 1946 tot minstens 1959 het huis in Amersfoort aan om op verlof te komen.

PROPAGANDA

De brieven van emigranten wakkerden de emigratiekoorts aan (zie p 4). Maar ook de regering zag vertrek als

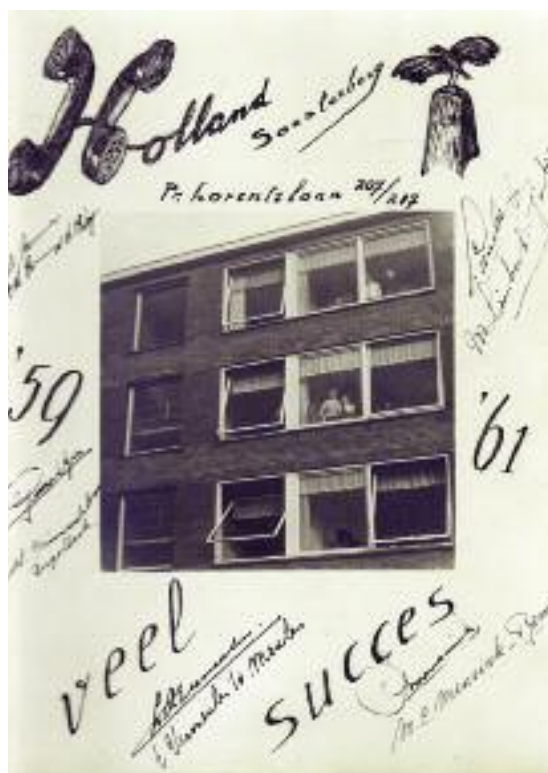
een oplossing voor jongere boerenzoons die geen land vonden, voor jonge stellen die bij moeder inwoonden, of voor gedemobiliseerde soldaten die hun draai niet meer konden vinden. Daarom kwamen er reissubsidies en voorlichters, zoals landbouwonderwijzer Jan Willemsen: in Hoogland wist iedereen dat hij de emigratie te mooi voorstelde. Teun Kempkes was monteur bij de luchtmacht in Soesterberg: 'Ik wilde terug naar het burgerlijk leven en ons gezin had meer ruimte nodig, *what was not available* in Nederland.'

DE TOPJAREN

1952 was met 560 Amersfoortse emigranten een topjaar: 1,1% van de bevolking. Maar in 2006 gingen er nog méér op pad: 992. Toch was dat maar 0,7%; de stad had toen immers bijna driemaal zoveel inwoners.

Bureau Onderzoek en Statistiek, gemeente Amersfoort/CBS

Afscheid voor de familie Kempkes.

Anderen gingen uit teleurstelling. Henk Rijs bijvoorbeeld uit het Soesterkwartier. Hij was vijf jaar vrijwilliger op een katholieke lagere school, maar in 1941 blokkeerde de pastoor zijn aanstelling. Henk werd bakker, net als zijn broers, maar dat bracht gewoon niet genoeg op. In 1952 meldde zijn vriend Pieter Spijker uit Melbourne dat hij bakkerswerk voor hem had. Henks vrouw Jeanne volgde zeven maanden later en zijn broer Piet in 1956. Piets vrouw Annie wist over Australië alleen dat het ver weg was en had geen idee dat hij geen cent had... Gelukkig gaf de Australische regering hen £400 om te starten.

ER ACHTERAAN

Er waren veel meer volgers. Een meisje uit Hooglanderveen mocht geen verkering met een jongen uit het dorp

die ook nog wilde emigreren naar Canada. Nadat hij alleen was vertrokken reisde zij hem stiekem achterna met geld van vrienden. Sommige ouders volgden hun kinderen: Hubertus Schippers ging in 1951 met vrouw en kind naar zijn zoon in Australië en in het volgende jaar ging Johannes Apeldoorn naar zijn dochter in Canada; beiden waren zij al rond de zeventig. Jan Budding was 51, maar deed hetzelfde omdat de bakkerij niet goed liep. Anne Bajema verloor in 1954 zijn baan bij vleesfabriek Noack en wilde zijn zus Margje in Canada achterna, maar omdat hij werd afgekeurd werd het Nieuw-Zeeland; twee jaar later volgde zijn broer.

Boven: Teun en Aartje Kempkes naar Canada, 1961.

Links: Anne Bajema voor zijn bosbouwhut, 1954.

Ook Henny Ruiter-van Nijkerk uit Amersfoort wist goed waar ze heen ging: 'In 1956 was de familie Veenendaal-Ruiter uit Leusden naar het Canadese prairiedorp Carmen, Manitoba gegaan. Vier jaar later volgde het gezin Ruiter. Toen ik hoorde dat zoon Gijs ging emigreren ben ik hem gaan uitzwaaien. We schreven elkaar en we hebben ons verloofd onder de Onze-Lieve-Vrouwetoren, waarna we in 1967 trouwden in de Grachtkerk ertegenover.'

Annie en kinderen Rijs op weg naar Australië, 1956.

OP REIS

Hartverscheurend was het op weg te gaan en los te laten. Annie Rijs-Vogels' zus Corrie: 'We dachten dat het de laatste keer was dat we Annie nog zouden zien.' Hun vader zei botweg: 'Als ze gaan dan is dat maar zo.' Henny Ruiter: 'Een buurjongen zou ons naar Schiphol brengen. Hij wachtte op ons, maar mijn man Gijs zei: "Laten we wegwezen", omdat we zo opzagen tegen het afscheid voor altijd.'

Greet en Gerard Pommer vlogen, maar dat was in 1953 nog een uitzondering. Nog een jaar of tien gingen de meesten met de boot. Een heerlijk vakantie-reisje vol rust en ruim eten, waar bovendien nog Engels geleerd kon worden. Jeanne Rijs over het bekende emigrantenschip *Johan van Oldenbarnevelt*: 'It was like a beautiful hotel.' Op de *Sibajak* voeren 200 kinderen mee die mochten spelen op een eigen dek, ook de vier van Piet en Annie Rijs. Teun/Tom Kempkes: 'Het was like a vakantie op zee.'

DE OPVANG

Toen Piet en zijn gezin de haven van Melbourne binnenvoerden werden zij opgewacht door broer Henk en het echtpaar Spijker. Zoon Arie/Adrian (9 jaar) herinnert zich de winterse aankomst: 'It was October. Cold and windy – it sticks in my mind.' Henk was zelf begonnen in een hostel van *Catholic Immigration*, maar voor zijn broer had hij een huisje in een vakantiepark geregeld waar veel meer immigranten zaten (zie foto p. 18). Met de eerste koelkast van hun leven, met ijsblok! Verkeerslichten hadden ze nog nooit gezien...

Tom Kempkes: 'We hadden voor Aylmer, Ontario gekozen omdat een zuster van een vriend daar woonde en de vriend ging ook naar Canada.' Maar ze hadden nog een belangrijke extra reden: de plaatselijke zusterkerk *Christian Reformed Church* trad op als *sponsor* (borg) en zorgde voor meer: 'De eerste twee *jobs* en ook de eerste twee huizen waar we gewoond hebben. We waren opgenomen

Linksboven: Het eerste huis van de familie Rijs.

Rechtsboven: Het eerste huis van de familie Kempkes.

Links: Anne/Onne Bajema met vrouw en vriend bij zijn eerste auto, 1956.

Rechts: De doop van Harry, het laatste kind van Piet en Annie Rijs. Frankston, Victoria 1957.

snapte. Intussen bakten hun ouders altijd olieballen met Oud en Nieuw; de jongens verkochten die op het strand! En ze maakten zelf yoghurt, want dat kende men daar niet.

De brieven van Henk en Piet Rijs werden thuis tientallen malen gelezen. Er was zoveel familie waar ze langs moesten dat de luchtpostbladen werden overgeschreven, zoals veel meer families dat deden. Henny Ruiter: 'Ik heb nooit geklaagd in mijn brieven. Dat wilde ik niet. Ik had alleen heimwee als ik een kind kreeg, omdat ik het niet meteen kon laten zien aan mijn ouders. Ik was organiste in de kerk, maar niet op Oudejaarsavond, want dan kreeg ik altijd tranen in de ogen en kon ik de noten niet meer zien.'

TERUGBLIK

Henk en Piet Rijs bouwden langzaam hun bakkerij uit tot *Patties Foods*, dat sinds 2006 beursgenoteerd is. Wel bleef Henk gebeten op Nederland: hij is nooit teruggeveest. Sjirk Bajema over zijn vader Onne: 'He was very happy and actually didn't even want to return to Holland for a holiday, although Mum did convince him on that when he retired...; he never looked back.' Tom Kempkes ziet het ook zo: 'If you consider 7 getrouwde kinderen, 17 kleinkinderen en 3 achterkleinzoons en still in love en in mei 60 jaar getrouwd: yes, very succesful.' Henny Ruiter: 'Na twee jaar ging ik voor het eerst terug om mijn oudste te laten zien en drie jaar later de jongste van de drie. Toch was ik steeds blij weer naar Canada terug te gaan. Ik heb er nooit spijt van gehad. Ik ben een buitenmens en vind het geweldig hier, het open landschap en de luchten.'

door een vriendenkring van verschillende kerkleden.' De eerste predikant van de Nederlandse *Reformed Church* in Nieuw-Zeeland zorgde voor een andere baan en huis voor Anne/Onne Bajema in Nelson, zodat hij naar de kerk kon gaan. Hij was begonnen in de bosbouw, een baan toegewezen door de Nieuw-Zeelandse regering die zijn reis had meebetaald.

Stadsmeisje Henny Ruiter was keukenhulp in een ziekenhuis geweest, maar vond het prima om boerin te worden. 'De eerste maand logeerden we bij Gijs' ouders en daarna kregen we een klein huisje vlakbij. De grote verhuiskist stond er gewoon achter. We hielpen mee op de boerderij. De eerste drie oogsten gingen verloren door achtereenvolgens droogte, regen en hagel. Het was hard werken, maar we zijn daarna goed geslaagd.'

INTEGRATIE

De kinderen Rijs spraken geen woord Engels, maar waren beslist niet de enigen in een klas van 80 leerlingen. Richards eerste woorden waren schuttingtaal, zodat twee nonnen zijn polsen omdraaiden tot hij schopte en ont-

BRONNEN

■ Vraaggesprekken

■ Nick Mountstephen, *Patties – The Rijs family chronicle* [Glen Iris, Victoria 2009]

■ Archief Eemland, archief gereformeerde kerk Amersfoort (bnr 172)

Een uitgebreider artikel verschijnt in jaarboek *Flehite* 2016.

Gerard Raven is conservator van Museum *Flehite* en projectleider van *Thuis in twee werelden*.

Leven als Gort in Frankrijk

door ILJA GORT

In 1951 ben ik geboren in Amersfoort en nu woon ik afwisselend in mijn wijnkasteel in Frankrijk en in mijn huis aan de Langegracht in Amersfoort, drie voordeuren verwijderd van het huis waar mijn ouders mij hebben verwekt.

Op 6-jarige leeftijd verhuisde ik van Amersfoort naar Soest. Toen al maakte ik muziek en vanaf mijn negende jaar speelde ik als drummer in allerlei bandjes, met als locale top de Amersfoortse beatband (zo heette dat toen) The Elements. Na enkele jaren werd ik professioneel muzikant, onder andere in de Haagse band After Tea. Vervolgens werd ik songwriter en platenproducer en componeerde ik reclamemuziek, onder meer voor Duo Penotti, Heineken, Coca Cola, Nescafé.

In 1994 kocht ik het Château de la Garde, *appellation Bordeaux Supérieur*, met 15 hectare wijngaarden. In 2010 veranderden we de naam in Château la Tulipe de la Garde en breidden we het aantal hectaren uit tot 25. Sinds 2010 werken we met de wereldberoemde oenoloog Michel Rolland. Op internationale wijnconcuransen wonnen onze La Tulipe-wijnen vele bekroningen, waaronder de Prix d'Excellence op het Concours des Oenologues de France en

Ilja Gort en partner
Caroline d'Hollosy.

Best Bordeaux Wine op de International Wine Challenge in Londen. In Nederland zijn de wijnen verkrijgbaar bij Albert Heijn.

In 2004 schreef ik mijn eerste boek: *Leven als Gort in Frankrijk*, waarvan inmiddels meer dan 250.000 exemplaren zijn verkocht. Daarna volgde nog tien boeken, waaronder de serie *Slurp*-boeken, de *Wijnsurvivalgids* en de romans *De Geluksvogel* en *De Vrouwenslagerij* (wordt verfilmd door Rob Houwer). In april 2015 verscheen mijn eerste thriller *Château Fatale*.

In 2012 vroeg Omroep Max me om een tv-programma te maken. Dat werd *Wijn aan Gort* over Franse wijnen en twee seizoenen later *Gort à la Carte* over wijn en de Franse keuken.

Ofschoon ik door mijn Franse leven een *demi-Français* ben geworden, krijgen we na een paar weken *La douce France* altijd weer heimwee naar Nederland. Dan rijden we terug, om vervolgens na een week of wat weer heimwee naar Frankrijk te krijgen. Zo komt het dat we inmiddels al zo'n twintig jaar heen en weer pendelen tussen Bordeaux en Amersfoort. Want hoezeer ik ons Château en het Franse leven ook bemin, naar dat lieve kleine stadje aan de Eem zal ik altoos blijven terugkeren. Ik blijf de eeuwige emigrant & *l'emigrant éternelle*.

De liefde gevolgd naar Noorwegen

door **SJON VAN RAVENHORST**

Mijn vrouw Ann Tove Berg is Noorse. Toen ik haar leerde kennen woonde ze in Amersfoort samen. Toen die relatie uitging keerde ze terug naar Noorwegen en daar heb ik haar opgezocht. Ze had al een blokhut gekocht in Skrautvål, 180 km ten westen van Hamar en vrij centraal in het land. Het verschil kon niet groter zijn: het jachtige leven in Amersfoort en de totale stilte in Skrautvål. Uiteindelijk wilde ze weer mee naar Nederland, maar ik moest beloven dat we naar Noorwegen zouden gaan als mijn zoon (uit het eerste huwelijk) volwassen was.

Ann Tove gaf in Amersfoort *shiatsu*-therapie. Ik had hier een winkel met grenen meubels, *Du Sjon* aan de Kromme straat. Ik heb lange tijd zó hard gewerkt dat ik geen tijd had voor kinderen en familie. Daardoor raakte ik overspannen. Pas toen realiseerde ik me: je hebt maar een bepaalde tijd om te leven.

Rechts: Ann Tove in Skrautvål.

Links: Sjon en zijn blokhut.

Onze emigratie is heel geleidelijk gegaan. Jarenlang ging ik elke twee maanden twee weken in Noorwegen gaan timmeren. In december 2013 zijn we definitief vertrokken, maar we hebben ons huis hier aangehouden en komen daar een paar maal per jaar.

Noor worden is niet zo eenvoudig, omdat je altijd een accent houdt en er ook dialecten zijn. Erger is dat de Noren een andere mentaliteit hebben. Ze zijn erg bescheiden en zullen zich nooit ergens op beroemen. Ze komen niet gauw bij elkaar over de vloer. Ik ging gewoon de buurman helpen en zo ontstond contact. Overigens werd Ann Tove eerst ook als een buitenstaander gezien. De meeste Nederlanders lukt het niet te integreren, omdat ze elkaar opzoeken.

De Nederlander is hier aantrekkelijk omdat hij zo hard werkt. Door mijn werk word ik geaccepteerd en gewaardeerd. Voor het contact ben ik ook chauffeur geworden. Ik heb zelf een blokhut gebouwd als werkplaats voor het timmerbedrijf en voor verhuur. Daarvoor heb ik zelf de bomen gekapt en ze naar de zagerij gebracht.

Verder is alles duur; daarom koop je vanzelf minder. Maar we hebben geleerd eenvoudiger te leven. Wij kunnen het allemaal goed redden, omdat Ann Tove lerares is in het basisonderwijs en we onze winkel in Amersfoort verhuuren. Noren beseffen goed dat er niets te plannen valt, dat je het moet loslaten, naar je gevoel moet luisteren. Ik zeg nu twee keer per dag: wat ben ik een bevoorrecht mens dat ik dit mag meemaken!

Avontuur in Saudi-Arabië

door HETTY HESSELS

Samen met mijn man Alexander en drie kinderen Annyke (9), Eduard (6) en Rem (4) ga ik enkele jaren in Saudi-Arabië wonen. We verhuizen naar Riad, de hoofdstad, vanwege Alexanders werk voor Shell.

Saoedi-Arabië is een land waar we allemaal een beeld bij hebben: Ali Baba, oliesjeiks, Aladin en vrouwen in zwarte gewaden. Maar hoe is het daar echt? Slechts als je er 'iets te zoeken' hebt voor werk of geloof (de pelgrimage naar Mekka) kom je het land in. Het is buitengewoon moeilijk om je een reëel beeld van te vormen van dit ontzaglijk grote land. Heb ik als vrouw echt geen vrijheid, buiten het verbod op autorijden? Ik geef er behoorlijk wat voor op: mijn zetel in de gemeenteraad, mijn baan; is dat het waard? En hoe warm voelt 50° Celsius in hemelsnaam (heeft de Islam eigenlijk een hemel)?

Vanwege de snelle bevolkingsgroei en bouwlust wonen behoorlijk wat Nederlanders in de woestijnstad van 5 miljoen (!) mensen. Deze heb ik nog maar mondjesmaat ontmoet en misschien wil ik dat nog wel even zo houden – we gaan tenslotte ook voor het avontuur en niet voor het *expat*-leven.

In januari hebben Alexander en ik eenmaal een bezoek

gebracht aan verschillende internationale scholen en *compounds* (afgesloten wijken voor buitenlanders, daarbuiten kun je niet wonen). Dit was tijdens de weinige dagen dat er in het Arabisch schiereiland sneeuw valt. Ik had een dunne jas bij mij en ben tijdens de rondleidingen vernikkeld én verbrand. Overdonderd was ik en dus vergeten te vragen of de huizen naast airco ook verwarming bieden. Voor de zekerheid zal ik truien en extra dekens inpakken naast *Afke's tiental*, Hema-producten, Sinterklaasboeken. Dit alles gaat in een grote container met ons complete huisraad.

Er is een groot verschil tussen een uitzending en een definitief vertrek. Die emoties moeten oneindig veel groter en complexer zijn. Wij hebben rustig te tijd om aan de gedachte te wennen en we houden via *Facebook*, *Skype* en *Whatsapp* eenvoudig onze contacten bij. De zomervakanties gaan we bij onze (groot)ouders in Nederland doorbrengen. Bovendien houden we ons huis aan de Weverssingel aan.

Misschien wordt voor ons nog wel de grootste schok: terugkeer. Van vrienden en kennissen met vergelijkbare ervaringen heb ik begrepen dat dit vaak tegenvalt. Je kunt de draad niet oppakken waar je 'm achterliet. Weggaan is één ding, terugkomen in deze mooie stad is misschien nog wel veel spannender.

Zestig lakenloodjes

Onlangs is een groot aantal loodjes gevonden bij de Heiligenbergerbeek. De vinder was zo attent deze naar de Gemeentelijke Archeologische Dienst te brengen. Wat vertellen deze lakenloden over de textielnijverheid van Amersfoort?

door **HANS DE JONG**

Kleding en huishoudtextiel werden in de Middeleeuwen en ook daarna vervaardigd uit wollen en linnen laken. In de 13e en 14e eeuw nam de productie ervan snel toe. Met name Leiden en Amsterdam produceerden een hoge kwaliteit laken; deze was gemaakt van geïmporteerde fijne wol van het Engelse schaap en had een schering van linnen (vlas). Dit is de zogenaamde *fijne draperie*.

AMERSFOORTS LAKEN

Amersfoort en andere steden maakten een mindere kwaliteit, de *grove draperie*. Het Veluwe schaap leverde immers een minder goede, grovere wol. Door de lagere prijs van deze stof was de vraag ernaar echter groot. Amersfoort groeide in de 16e eeuw uit tot een van de grootste producenten van dit laken. Een eeuw later werd de wol echter vervangen door een katoenen inslag met een linnen schering. Hiervan maakte men onderkleding, werkkleding en voering. De naam van deze stof is *bombazijn*. Aan het eind van de 18e eeuw ging de Amersfoortse productie ter ziele door de opkomst van de textielindustrie en de mechanisatie ervan, met name in het oosten van het land.

Er is heel weinig informatie over die textielnijverheid overgeleverd, terwijl toch een groot deel van de Amersfoortse

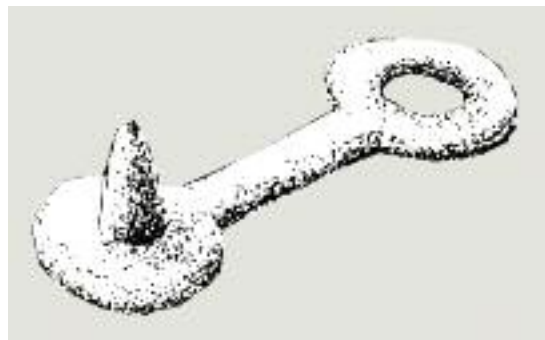
De Amersfoortse erfgoedinstellingen worden geregeld verrast door particulieren die een voorwerp of collectie schenken. De mooiste komen voortaan aan bod in deze nieuwe rubriek van de *Kroniek*.

Rechts: Een loodstrip in ongevouwen toestand.
Onder: Twee zijden van een Amersfoortse lakenlood.

bevolking bij de productie ervan betrokken moet zijn geweest; en dat gedurende een lange periode. Bij de verschillende behandelingen waren onder meer werkzaam: spinsters, wevers, volders (maakten de stof dichter), droogscheeders, kaardsters (maakten het laken ruw), wolkamsters, nopsters (repareerden gebroken draden), opreiders (persten, vouwden en verpakten het laken) en als laatsten de ververs. Dit was een verschil met de fijne draperie, waarbij het verven de eerste behandeling was.

KEURMERK

Om kwaliteit, werkgelegenheid en omzet te waarborgen stelde de gemeentelijke overheid keurmeesters aan, *waardheids*. Zij controleerden alle facetten van de productie. Iedere deelnemer moest daartoe zijn kenmerk op het textiel aanbrengen. Als het product gereed was werd een eindlood, het lakenlood, aangebracht in de *loykamer*. Deze bevond zich aanvankelijk in het stadhuis op de Hof. In 1656 verhuisde de loykamer naar de bovenverdieping van de Boterbeurs op de Hof, tegen de Joriskerk aan.

Het lakenlood garandeerde een lap stof van 21 el lengte en $2\frac{3}{4}$ el breedte, met een gewicht van minimaal 20 pond (13,7 x 1,90 m en 9,46 kg). Het lood werd aangebracht aan het einde van de lap stof, zodat voor iedere koper de garantie zichtbaar bleef.

Het Amersfoortse lakenlood wordt regelmatig bij opgravingen aangetroffen. Zowel in Amersfoort zelf als elders, zelfs in het buitenland. Het is langer dan een eeuw onveranderd gebruikt. Aan een kant staat altijd een dubbele XX met een punt middenonder. Aan de andere zijde

het stadswapen van Amersfoort met links en rechts ervan de twee laatste cijfers van het jaartal van keuring en als rondschrift de stadsnaam.

Zo'n loodje kwam tot stand door een gegoten strip lood dubbel te knippen door de te merken stof heen. De tekst was uitgesneden in de bekken van de tang waarmee dit gebeurde.

RAADSEL

Niet alle geschonken loodjes zijn hetzelfde. Van de 60 stuks zijn er 6 met XXV, 1 met X, 6 met 2 punten onder de XX, een exemplaar zonder punt, en een exemplaar met de punt vóór de XX geplaatst. Dat roept vragen op. Zijn dit afwijkende maten, 10 el en 25 el stof? Heeft die punt ook een betekenis of is het alleen versiering? We weten het nog niet. In een ordonnantie van 1555, toen een nieuw reglement voor de textielnijverheid van kracht werd, is sprake van 21 el stof. Of staat de XX voor 20 pond, dus het gewicht in plaats van de lengte? Een ant-

Lakenloden met diverse aanduidingen, zoals XX, XX met punten, XXV.

Hans de Jong is vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie van de gemeente Amersfoort.

woord op deze vragen is niet met zekerheid te geven; er wordt verschillend over gedacht.

De meeste van de gevonden lakenloodjes zijn losgeknipt of opengebogen. Een aantal voor- en achterkanten binnen de verzameling hoorden wellicht bij elkaar. De vindplaats dicht bij de Heiligenbergerbeek spreekt ervoor dat hier veel bleekvelden lagen. Hoe de loodjes bij het bleken van de stof losraakten is niet duidelijk; wellicht werden ze in die fase losgeknipt. Het grote aantal Amersfoortse loden binnen de collectie en ook het feit dat er hier zoveel gevonden zijn, maakt in ieder geval wel duidelijk dat veel stof in de stad zelf werd verwerkt tot kleding. Er moeten dus ook veel kleermakers zijn geweest. Misschien komen we daar in de toekomst meer over te weten.

BRONNEN

- Rob Kemperink en Burchard Elias (red.), *Bruit van d'Eem : geschiedenis van Amersfoort* (Utrecht 2009)
- Henk Hasselt, diverse artikelen in *The Coinhunter*

Ep de Ruiter / Museum Flehite

Bevrijding in glas-in-lood

De vaste zaal over de Tweede Wereldoorlog in Museum Flehite is uitgebreid met een opmerkelijk glas-in-loodraam. Het is ontworpen door Henk Meeuwissen en uitgevoerd door Alex Luigjes sr. De familie De Smalen liet het maken omdat hun dochter Irene kort na de bevrijding werd geboren, op 10 mei 1945. Het licht vormt een prachtige afsluiting van de donkere zaal en van een donkere periode uit de plaatselijke geschiedenis.

VERBAZENDE FOTOGRAFIE MET DRONE

Amersfoort op haanhoogte

Dankzij de drone is een heel nieuw type luchtfotografie ontstaan. De invalshoek is vaak anders en er zijn afbeeldingen van zeer geringe hoogte mogelijk.

door JAN CAREL VAN DIJK

Dankzij de recente introductie van kleine en goedkope drones heeft luchtfotografie een nieuwe dimensie gekregen. Het is nu mogelijk met relatief bescheiden middelen haarscherpe foto's te maken vanuit een bijzonder perspectief.

In Leusden is Wim ter Hart de specialist op dit gebied, na een carrière als vlieger/cartograaf. Ikzelf kwam in 2014 pas echt in aanraking met dronefotografie toen ik voor mijn boek over het honderdjarig bestaan van Polak's Fruital Works (nu PFW Aroma Chemicals) dacht aan een mooie luchtfoto van het huidige bedrijf, middenin over twee pagina's verspreid. Vervolgens belde ik Wim, die ondanks zijn hoge leeftijd van 80 jaar, in de auto sprong met de woorden 'dat gaan we wel even regelen'. Ten aanzien van dat 'even' bleek dat dit letterlijk genomen moest worden, want een paar uur later zaten de plaatjes al in de mail. Eigenlijk onnodig om te zeggen dat ik als auteur erg blij was met zo'n mooie illustratie en dat gold voor de directie van PFW evenzeer.

ZOEKTOCHT NAAR REGELGEVING

Na een digitale uitgave over de plaats Leusden zagen wij eind 2014 beiden ook mogelijkheden voor Amersfoort, waarbij Wim uiteraard voor de foto's zou gaan zorgen en ik voor financiering, samenstelling en tekst.

Boekgegevens op p. 27.

PFW Aroma Chemicals.

Hierbij moest natuurlijk wel rekening gehouden worden met de bestaande regelgeving. Op dit ogenblik houdt die voor een particulier grofweg in dat het verboden is te vliegen boven mensenmassa's, auto(snel)wegen en spoorlijnen, binnen een straal van 3 km van civiele- en militaire luchthavens alsmede hoger dan 300 meter boven de grond.

HISTORIE EN DUIDING

Uitgangspunt was om veertig representatieve plekken van de stad vast te leggen, met een goede mix van het oude centrum en de nieuwe wijken. Natuurlijk zijn veel objecten al eens eerder vanuit de lucht in beeld gebracht. Maar sinds de verschijning van een vorig luchtfotoboek over Amersfoort zo'n zes jaar geleden is er het nodige gebeurd en die veranderingen blijken vaak tame-

lijk verrassend. Heel recente gebouwen waren uiteraard nog niet eerder in een boek opgenomen en met deze publicatie wordt de totaalindruk van de Keistad dus geactualiseerd. Voorbeelden zijn de enorme complexen van Meander Medisch Centrum en het Eemhuis.

Een blik op de historische binnenstad.

Het leuke van de dronefotografie ten opzichte van traditionele luchtopnames is de mate van detaillering die nu mogelijk is geworden. Op het boekomslag is dat al meteen te zien. Daar wordt de top van de Onze-Lieve-Vrouwetoren van héél dichtbij getoond, waarbij zelfs de schroefjes van de gouden bol en haan zichtbaar zijn. Ook de eigenschap zeer laag te kunnen vliegen levert bijzondere beelden op. De Stier van Thijs Trompert aan het eind van de Kamp kon zo magnifiek in beeld gebracht worden. Op 24 maart jl. werd het boek gepresenteerd tijdens de jaarvergadering van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Burgemeester Lucas Bolsius typeerde het boek treffend: 'De teksten verrijken de prachtige beelden met historie en duiding.' Los van de nodige wetenswaardigheden, biedt het boek daardoor in feite een beknopte geschiedenis van de stad.

De auteur (links) en Wim ter Hart.

Jan Lodewijks

Ep de Ruiter/Museum Flehte

In 2004 meldde ik me voor de opleiding tot stadsgids bij Gilde Amersfoort. Om mijn kennis goed bij te houden, zette ik voor mezelf de geschiedenis van Amersfoort op een rijtje, schematisch en in hoofdlijnen. En toen is het helemaal uit de hand gelopen. Ik ben met een spreadsheet gaan werken, omdat je daarin onderlinge verbanden duidelijk kunt maken. Het Gilde vond dat interessant voor de opleiding. Daarna zocht ik iedereen op die iets met de geschiedenis van de stad te maken heeft. 'Dit zou eigenlijk op internet moeten staan', zeiden ze. Twee jaar later ontdekte ik webmaster Johan Volkers. Zou die me willen helpen? Johan bood onmiddellijk zijn diensten aan. De website tijdbalk-amersfoort.nl werd in 2007 gelanceerd en kan zich in een grote belangstelling verheugen. Er komen liefst 145 tot 160 individuele bezoekers per dag langs. Ik houd de actualiteit en de literatuur in de gaten voor aanvullingen. Ik kan ook zien op welke termen men zoekt; zo weet ik weer of de tijdbalk voldoende dekking geeft, dat mensen niet tevergeefs zoeken. Inmiddels is een volgende fase bereikt. Ik was me

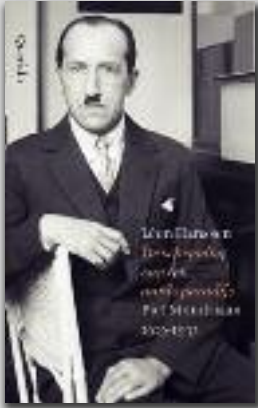
Deze OVF-rubriek komt in de plaats van *Het favoriete voorwerp*.

Een langer verhaal van Annelies Roosen verscheen in *Raddraaier*, het tijdschrift van Gilde Amersfoort.

namelijk van meet af aan bewust dat de continuïteit gewaarborgd moest worden. Anders kon het allemaal zomaar verdampen. Daarom komt de website onder de vleugels van de OVF. Henk van Tilburg versterkt de redactie. Johan stapt met Michiel Boertje over op een ander systeem, een beetje naar het idee van Wikipedia. De programmatuur voor de nieuwe tijdbalk hangt niet meer van één enkele ontwikkelaar af en is dus op termijn stabiel, en daarmee duurzaam. Vóór 1 juli zal alles technisch klaar zijn. Daarna neemt de OVF de website over, ook juridisch.

De nieuwe website wordt een echte tijdbalk die je kan verschuiven. Je wordt door de geschiedenis van de stad geleid. Een sterk punt is ook de verwijzing naar auteurs en literatuur; dat is met name voor historici belangrijk. Wat blijft is de koppeling van de gebeurtenissen aan 48 onderwerpen. Dat is geen simpel mechanisme in de sfeer van bijvoorbeeld: alles waarin het woord 'bier' voorkomt, heeft met bierbrouwerijen te maken. Over iedere koppeling is nagedacht. Ik ben erg benieuwd hoe het publiek het gaat vinden!

BOEKEN OVER EMIGRANTEN

Léon Hanssen, *De schepping van een aards paradijs: Piet Mondriaan 1919-1933*
(Amsterdam: Querido 2015),
ISBN 978 90 2145810 6,
672 pp, € 39,99

Hanssen was eerder de biograaf van auteur Menno ter Braak; hij beschrijft Mondriaan in zijn Parijse tijd als mens en niet alleen als kunstenaar. Zo komen we hem ook tegen als enthousiaste feestganger, dansend op jazzmuziek. Hier werkte Mondriaan volledig abstract en haalde hij de andere kunstenaars daar in. Een huwelijk paste niet bij iemand die zo opging in zijn werk.

Cees W. de Jong e.a., *Piet Mondriaan. Leven en werk*
(Amsterdam: A.W. Bruna 2015),
ISBN 978 94 005 0082 2, 384
pp, € 39,95

Dankzij het verlopen van de beeldrechten kon eindelijk een complete beeldcatalogus van Mondriaans werk gemaakt worden, met liefst 240 kleurenafbelingen en 1100 zwart-witfoto's. De teksten zijn dan ook erg kort en Amersfoort komt alleen voor als geboorteplaats. Hieraan werkten ook drie kunsthistorici van het Mondriaanhuis mee: Katjuscha Otte, Ingelies Vermeulen en Marjory Degen. Met de hiernaast genoemde biografie van Léon Hanssen zijn er nu twee nieuwe standaardwerken.

Everett Vande Beek en Willem Ruizendaal, *'Rustend in grazige weiden': geschiedenis van Bunschoter emigranten naar Chili en de Verenigde Staten 1910-1930*

(Bunschoten-Spakenburg: Historische Vereniging 'Bunscoote' 2015), ISBN 978 90 71084 00 3,
250 pp, € 28,50

Vertaling en aanvulling van *To Lie In Green Pastures* (1996). Aan de hand van herinneringen en brieven worden de verhalen verteld van vier gezinnen en vier ongehuwde mannen die rond 1910 naar Chili en de VS gingen. Chili bleek een vergissing, omdat de gereformeerde Spakenburgers hun emigratie onvoldoende hadden voorbereid en hun kerk misten. Daarom trok men ook verder naar de broeders in Noord-Amerika (zie ook p. 28).

Jan Carel van Dijk en Wim ter Hart, *Amersfoort op haanhoogte* (Amersfoort: Stichting Flehite Publicaties 2015),
ISBN 978 90 8207 481 9, 88 pp, € 14,95
(ook verkrijgbaar bij VVV en Museum Flehite)

Zie pp 25-26.

Aan de slag in de kadastrale archieven: een handleiding voor de particuliere onderzoeker
(Apeldoorn: Dienst voor het Kadaster en de Openbare Registers 2014), ISBN 978 90 80
3078 03, 224 pp, € 18,- incl. verzendkosten

Met uitleg van termen en voorbeelden van de samenhang tussen de verschillende archiefonderdelen.

Annelies Frequin, *De bespotting van Christus van Gerrit Louwerenz van Stellingwerf (1614-vóór 1659): een zeventiende eeuws altaarstuk herontdekt*

(Scriptie Universiteit van Amsterdam [2015]),
25 pp

Analyse van het schilderij in de Sint-Jozefkerk in Achterveld.

A. van Ooik, *Van Leuverden: nazaten van Jan van Leuverden uit Amersfoort, ca. 1700 tot 1947*

(Soesterberg: eigen beheer 2015), 37 pp
+ bijlage

In Amersfoort duikt de naam op in 1692, toen Reyer Jansen van Leuverden in het huwelijk trad. Alle Amersfoortse naamdragers kunnen worden teruggevoerd naar zijn vader Jan.

Bertus van de Grootveheen, *Wij noemden hem Chris: bijzondere belevenissen met een Joodse onderduiker*

(Hoogland: eigen beheer 2015²), 160 pp, € 10,-
Heruitgave van jeugtherinneringen, met aanvullingen en enkele nieuwe hoofdstukken.

SANDRA HOFMAN & GERARD RAVEN

De activiteiten vinden plaats in Museum Flehite, tenzij anders vermeld; NGV in De Brug, Schuilenburgerweg 2. Tentoonstellingen zijn geordend op einddatum. NGV = *Nederlandse Genealogische Vereniging*, <http://amersfoortengv.nl>; OVF = *Oudheidkundige Vereniging Flehite*.

Zaterdag 13 juni, 10-11.30 uur
OVF-wandeling *Belgenmonument* o.l.v. het Gilde.

T/m 12 juli
30 Jaar 'Tussen Kunst en Kitsch' in 101 ontdekkingen. Tentoonstelling. Voor meer informatie: www.museumfleHITE.nl.

Prinses Beatrix bezocht rond 1970 de speeltuin Soesterkwartier

T/m 29 augustus
Speeltuinen in het Soesterkwartier. Tentoonstelling in het Wijkmuseum (zie onder).

www.amersfoortopdekaart.nl

Zoek de historische afbeeldingen van elke plek in Amersfoort en/of voeg nieuwe toe. Een combinatie van de collecties van o.a. Archief Eemland en Museum Flehite.

Wijkmuseum Soesterkwartier

Sint-Bonifaciusstraat 61, elke zaterdag van 12.00-17.00 uur en op afspraak. 033 463 5661, www.wijkmuseum-soesterkwartier.nl

TENTOONSTELLINGEN OVER EMIGRATIE

25 juli-25 oktober

Thuis in twee werelden: de mooiste emigratieverhalen. Tentoonstelling in Museum Flehite.

5 juni-31 december

Droom & Daad. Tentoonstelling over emigratie in drie perioden: de Bunschoter Teunis Eliassen die in de 17e eeuw naar Amerika vertrok en de voorvader werd van Elvis Presley; 1910, het thema van het boek op p. 27; emigranten betrokken bij Heinen & Hopman Engineering BV in de laatste halve eeuw. Zie: www.museumspakenburg.nl.

21 juli-26 december

Op reis met Arend van Curler. Van Curler emigreerde in 1637 naar Nieuw-Nederland. Daar stichtte hij de stad Schenectady, die een levendige stedenband met Nijkerk heeft. Zie: www.museumnijkerk.nl.

Dinsdag 8 sept, 20-22 uur

OVF-lezing door Janny Venema (New Netherland Research Center, Albany, NY): *Nieuw-Nederland 1625-1664*.

Dinsdag 29 september, 20-22 uur

OVF-lezing door Hans Krabbendam (Roosevelt Study Center, Middelburg): *Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940*.

Met *De Halve Maen* ontdekte kapitein Henry Hudson in 1609 het eiland Manhattan. Het Westfries Museum heeft de komende jaren een varende Amerikaanse replica te leen.

Historisch Café / Spreekuur familiegeschiedenis
Elke tweede donderdag in Archief Eemland, 14-16 uur.

Open huis Centrum voor Archeologie

Iedere woensdagmiddag van 14.00-16.30 uur kunt u de werkplaats en expositieruimte bezoeken. Tevens spreekuur voor eigen vondsten. Langegracht 11, toegang gratis.

verschijnt viermaal per jaar. U kunt het blad thuis ontvangen door lid te worden van:

■ Oudheidkundige Vereniging Flehite voor € 30,-, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt

■ Stichting Archeologie Amersfoort voor € 25,- per jaar, met optie jaarboek Flehite

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: Jan Carel van Dijk
Toscastraat 1 • 3816 TH Amersfoort
033 475 12 49
secretariaat@historisch-amersfoort.nl
www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort
033 247 11 00
info@museumfleHITE.nl
www.museumfleHITE.nl
Bezoekadres: Westsingel 50
Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en tweede feestdagen 12-17 uur

Afdeling RO/Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort
033 469 48 16
ma.cramer@amersfoort.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 1
Open: ma-vrij 9.00-17.00 uur (graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 469 50 17
archiefeemland@amersfoort.nl
www.archiefeemland.nl
Bezoekadres: Het Eemhuis, Eemplein 73
Open: ma-vr 9-17 uur; inzien van originele stukken alleen op afspraak

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA) Archeologisch Centrum

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 463 77 97
fme.snieder@amersfoort.nl
www.amersfoort.nl/archeologie
Bezoekadres: Langegracht 11
Open: wo 14-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Max Cramer • Floor de Graaff • Gerard Raven • Esther Slijkerman • Francien Snieder • Piek Theisens

Redactieadres

Gerard Raven, Museum Flehite
Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort
g.raven@museumfleHITE.nl
De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur. Meningingen verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

Uitgave van de *Kroniek* wordt mede mogelijk gemaakt door:

